

1 Wie boort de verstopte bronnen aan?

Over de morele grondslagen van Europa

Aarnout van Gelder & Jan Schippers

Zich bewust van haar geestelijke en morele erfgoed vestigt de Unie haar grondslag op de ondeelbare en universele waarden van menselijke waardigheid en van vrijheid, gelijkheid en solidariteit; zij berust op het beginsel van de democratie en het beginsel van de rechtsstaat (Handvest van de Grondrechten van de Europese Unie, preambule, 2000).²

Wij daarentegen (...) beweren dat de Heilige Schrift de grondslagen van recht en zedelijkheid, van gezag en vrijheid, ook voor de Natiën en Regeringen aanwijst (Groen van Prinsterer, Ongeloof en Revolutie, 1847).³

Welke morele waarden zijn leidend voor de Europese Unie? Wat is het kompas waarop een betrouwbare koers gevaren kan worden? De citaten hierboven geven elk een antwoord op deze vraag. De waarden van menselijke waardigheid, vrijheid, gelijkheid en solidariteit waarvan de Europese Unie spreekt in haar Handvest, zijn niet noodzakelijk tegengesteld aan wat Groen van Prinsterer bedoelt met de Heilige Schrift als grondslag voor recht, gezag en vrijheid. De tekst van het Handvest begint immers met een verwijzing naar het 'geestelijke en morele erfgoed' van de Europese Unie. Het christelijk geloof is een essentieel onderdeel van dit erfgoed.

2. Toegankelijk via: https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_nl.pdf, laatst geraadpleegd op 14 maart 2024.

3. G. Groen van Prinsterer, *Ongeloof en Revolutie* (5^e druk) (Utrecht 1924), 18.

Vandaag de dag blijken uit het christendom voortgekomen waarden als menselijke waardigheid, vrijheid en gelijkheid echter vaak een seculiere, op de Verlichting gebaseerde invulling te krijgen.⁴ Ze worden losgesneden van hun christelijke oorsprong. De bronnen van de Europese beschaving zijn dichtgestopt. En dat kan niet zonder kwalijke gevolgen blijven: het leidt tot ontworteling, individualisme en maatschappelijk onbehagen. Daarentegen zal het opnieuw aanboren van de bronnen van de Europese beschaving de verkommerde, wegwijnende waarden weer doen opbloeien. Zoals verderop in dit hoofdstuk wordt betoogd, is het herstellen van de verbinding van de Europese waarden met haar oorsprong nodig om te kunnen spreken van echte menselijke waardigheid en van werkelijke vrijheid, gelijkheid en solidariteit.

Het vervolg van dit hoofdstuk bespreekt welke waarden richtinggevend dienen te zijn voor de Europese Unie en hoe die waarden vanuit staatkundig-gereformeerd perspectief worden ingevuld. Vervolgens wordt geschetst wat deze waarden betekenen als ze worden toegepast op de verschillende Europese beleidsterreinen, zoals economie, energievoorziening, milieubeleid, geopolitiek en migratie. Daarmee vormt dit hoofdstuk een prelude op de volgende hoofdstukken. Om echter te weten welke koers de EU moet aanhouden, is het belangrijk te weten waar Europa vandaan komt. Daarom eerst iets over de historische achtergrond van Europa en de Europese Unie.

1.1. Historische achtergrond van Europa en de EU

De oorsprong van de Europese cultuur wordt ook wel gekarakteriseerd aan de hand van drie steden: Rome, Athene en Jeruzalem. Jeruzalem, omdat het op het jodendom gebaseerde christelijk geloof lange tijd het morele kompas van de Europese burger was. De

4. Dit wordt verder toegelicht en uitgewerkt in de volgende paragraaf.

joods-christelijke overlevering was echter niet het enige element dat de cultuur van Europa vormde. Uit Athene was de Griekse filosofie en literatuur afkomstig, die vooral via de Romeinen in Europa terecht kwam. In de Middeleeuwen werd deze geestelijke erfenis bewaard en doorgegeven vanuit de kloosters en later ook de universiteiten.⁵

De ontwikkeling van Renaissance en humanisme aan het eind van de Middeleeuwen benadrukte meer de persoonlijke autonomie van de mens. De echte breuk met het christelijke karakter van Europa was echter de Franse Revolutie (1789), geïnspireerd door het gedachtegoed van de Verlichting. Deze politieke omwenteling staat symbool voor een bredere mentaliteitsverandering in Europa. Hoewel het christelijk geloof daarna nog lange tijd dominant aanwezig bleef in de samenleving, vonden onder de oppervlakte grote veranderingen plaats. In de Verlichting ging men er steeds meer van uit dat de mens zélf in het middelpunt diende te staan, in plaats van God. Steeds meer ging men er ook van uit dat de mens zélf betekenis aan zijn leven diende te geven. Met zijn verstand, wetenschap en techniek kon hij de wereld begrijpen en in toenemende mate naar zijn hand zetten. Religieuze openbaring (de Bijbel) was geen bron van nuttige kennis meer. Gedurende de negentiende en twintigste eeuw sijnpelde dit Verlichtingsdenken steeds verder door in brede lagen van de maatschappij. Het christendom bleef echter de meest zichtbaar aanwezige religie, waarvan de meeste burgers ook de waarheid beleden. Rond 1900 was bijvoorbeeld zo'n 90 procent van de Nederlandse bevolking gedoopt. De invloed van de Verlichting op de wetenschap, techniek en politiek was echter onmiskenbaar en werd steeds groter.⁶

Toen na de verschrikkingen van de Tweede Wereldoorlog een begin gemaakt werd met de Europese samenwerking die uiteindelijk

5. O.a. R. Brague, *Europa, de Romeinse weg* (Zoetermeer 2013), 109-120.

6. W. Aalders, *Theocratie of ideologie* (Den Haag 1979), 98-121, 130-154; P.C. Kop, *Mens en burger. Een geschiedenis van de grondrechten* (Zutphen 2009), 29.

tot de EU zou leiden, waren de christelijke waarden en normen nog voor een groot deel van de Europese samenleving vanzelfsprekend. Belangrijke grondleggers van het Europese project, als Robert Schuman, Jean Monnet en Konrad Adenauer, behoorden tot de christendemocratische politieke stroming. De normen en waarden die ten grondslag lagen aan de Europese samenwerking zagen zij nadrukkelijk als christelijke normen en waarden. Ze motiveerden het Europese project ook vanuit deze waarden. Toch werden deze waarden niet expliciet in de Europese verdragen benoemd.⁷

1.2. Huidige situatie Europese Unie

Uit de huidige verdragsteksten blijkt duidelijk wat vandaag de dag de belangrijkste waarden en normen van de EU zijn. Het begin van dit hoofdstuk verwees al naar het Handvest van de Grondrechten van de Europese Unie. Dit Handvest is in 2000 door het Europees Parlement aanvaard als een gezaghebbende weergave van wat de EU de belangrijkste waarden vindt: de menselijke waardigheid, vrijheid, gelijkheid en solidariteit, en de democratie en rechtsstaat.

Deze waarden worden vandaag de dag door vele politici op een progressief-seculiere manier ingevuld. Dat komt duidelijk naar voren op het gebied van de buitenlandse handel en ontwikkelingssamenwerking. Hier dicht de EU zichzelf de taak toe om de ‘universele’ mensenrechten wereldwijd te bevorderen. De EU doet dat echter op basis van een uitgesproken progressief-liberale levensbeschouwing. Zo zijn Afrikaanse landen waarmee de EU afspraken maakt formeel niet verplicht om progressieve ideeën over gender en seksualiteit over te nemen. Toezeggingen om hun wetgeving aan te passen over-

7. J. Fountain, *Deeply Rooted. The Forgotten Vision of Robert Schuman* (Amsterdam 2010), 54-58; Bague, *Europa*, 238.

eenkomstig de progressieve normen blijken in de praktijk echter wel een voorwaarde voor het sluiten van (handels)verdragen met de EU. Deze progressieve zendingsdrang roept bij sommige Afrikaanse leiders verzet op. Zij krijgen immers gunstige (economische) afspraken voorgespiegeld, maar moeten daarvoor wel eerst het progressieve westerse mens- en wereldbeeld grotendeels overnemen.⁸

De waarden die de EU belangrijk vindt, zijn op zichzelf niet problematisch. Integendeel, niemand had deze waarden zo kunnen opschrijven zónder de invloed van het christendom, want ze zijn er zonder meer schatplichtig aan. Het probleem is echter dat het Verlichtingsdenken de oorsprong van deze waarden verduistert. Met name daardoor worden ze vandaag de dag op een heel andere manier geïnterpreteerd. Het is verhelderend om de uiteenlopende interpretaties en toepassingen van deze waarden nader onder de loep te nemen.

1.3. De christelijke en de Verlichte invulling van fundamentele waarden

1.3.1. Menselijke waardigheid: afhankelijk of autonoom?

Zoals uit het citaat boven dit hoofdstuk bleek, is de menselijke waardigheid de eerste waarde die de EU noemt als onderdeel van haar grondslag. Omdat de interpretatie van de menselijke waardigheid ook invloed heeft op de betekenis van andere waarden zoals vrijheid en gelijkheid, wordt deze waarde het eerst besproken.

Uit de Bijbel blijkt dat ieder mens geschapen is naar het beeld van God. Hierom bezit ieder mens een inherente of intrinsieke waar-

8. Volgens onderzoek van het *Nederlands Dagblad*: 'Hoe Europa zich de woe-
de van Afrikaanse leiders op de hals haalt: 'Dit is koloniaal gedrag' 27 ja-
nuari 2023 en 'Afrika hoeft abortus niet te verruimen, zegt de minister,
maar: "Mensenrechten zijn niet exclusief westers"' 27 maart 2023. En de
Kamervragen van Chris Stoffer hierover: <https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/kamervragen/detail?id=2023Z02089&did=2023D04984>, laatst
geraadpleegd op 14 maart 2024.

digheid. In de mens komt het duidelijkst van heel de schepping de grootheid van de Schepper openbaar. In Genesis 3 wordt echter een gebeurtenis beschreven die hierin fundamenteel verandering heeft gebracht: de zondeval. Daarin koos de mens tegen God en voor de duivel en het kwaad. De mens vertrouwde God niet op Zijn Woord en verloor daardoor zijn onschuld en onsterfelijkheid. Als gevolg van de zondeval werd ook het beeld van God in de mens aangetast, ook al ging het niet helemaal verloren.⁹ Essentieel in de christelijke opvatting van menselijke waardigheid is daarom dat deze aan de mens verleend of gegeven is: het fundament van de waardigheid van de mens ligt niet *in*, maar *buiten* de mens; bij God de Schepper. Ieder mens leeft dankzij God en is van Zijn genade afhankelijk.¹⁰ Tegenover deze oorspronkelijk externe fundering van de menselijke waardigheid is in onze westerse cultuur een autonome interpretatie dominant. Hierin berust de waardigheid van de mens niet in de relatie tot zijn Schepper, maar in de mate van autonomie die een mens bezit. Afhankelijk zijn van God is vloeken in de (post)moderne kerk. Vandaar de nadruk op individuele vrijheid en zelfontplooiing: hoe minder 'beperkende' regels, gewoontes of instituties er zijn, hoe meer de inherente menselijke waardigheid tot haar recht zou kunnen komen. Volgens de moderne denkwijze gaat het er in het leven namelijk om dat ieder mens zijn unieke zelf kan ontplooiën. Om dit te kunnen doen, is een zo groot mogelijke individuele vrijheid gewenst: los van God en vrij van andere mensen.¹¹ Volgens deze opvatting ligt het fundament van de menselijke waardigheid niet meer in God, maar is de mens zelf het fundament en de vormgever van zijn waardigheid. Dit leidt tot gevolgtrekkingen die

9. Gen. 1:26-27, 9:6; Ps. 8; Vgl. J. Calvijn, *Institutie* I 5.3 en 15.1-15.4.

10. Voor een uitgebreidere bespreking van de verschillende invullingen van het begrip menselijke waardigheid en de toepassing daarvan in de Europese Unie: zie H. Rouwendal, *Europa, terug naar de wortels!* (Nijkerk 2021).

11. Rouwendal, *Europa*, 42; Voor een uitgebreide analyse van dit fenomeen, zie C. Trueman, *The Rise and Triumph of the Modern Self* (Wheaton 2020), o.a. 49-50, 64.

finaal kunnen indruisen tegen de oorspronkelijke christelijke invulling van menselijke waardigheid. Zo worden bijvoorbeeld het vrijwillig gekozen levenseinde en een vrije keuze voor abortus als logisch uitvloeisel gezien van de menselijke waardigheid – en daarmee als mensenrecht geponeerd.¹² In deze autonome, uit de Verlichting voortgekomen interpretatie, is de menselijke waardigheid vrijwel onbegrensd en daarmee ook onbepaald geworden. Zelfs het biologische geslacht kan ervaren worden als een hindernis en mag daarom door middel van medische ingrepen (zoveel als mogelijk) worden aangepast. Omdat God als Oorsprong van de menselijke waardigheid niet meer wordt erkend, verliest deze waardigheid haar basis en raakt ze ontworteld.

1.3.2. *Vrijheid*

Een van de waarden die voortvloeit uit de menselijke waardigheid, is de vrijheid. In het christelijke gedachtegoed is vrijheid de ruimte om God en de naaste te kunnen dienen. Mensen mogen hun van God gegeven talenten in vrijheid ontplooiën, maar wel ten dienste van God en de naaste. Alleen zo kan de mens zijn levensbestemming bereiken. Want het hoogste doel is om tot eer van God te leven. Geen mens leeft immers voor zichzelf.¹³ Vrijheid is dus inherent verbonden aan verantwoordelijkheid.

In de moderne, Verlichte opvatting wordt vrijheid echter vooral begrepen als de uitoefening van individuele autonomie. De vrijheid moet zo ruim mogelijk zijn, zodat het individu zichzelf maximaal kan ontplooiën. De enige (negatieve) norm of begrenzing die hier nog geldt, is het liberale schadebeginsel: de individuele vrijheid van

12. Voor een voorbeeld uit het Europees Parlement, zie: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/B-9-2022-0299_NL.pdf, laatst geraadpleegd op 14 maart 2024.

13. Vgl. de titel van het eerste geschrift van de Straatsburgse reformator Martin Bucer: *Dat niemand voor zichzelf, maar wij allen voor anderen moeten leven, en hoe iemand zo ver kan komen* (1523).

een mens mag niet zo groot zijn dat daardoor een ander mens schade wordt berokkend.¹⁴

Uit de waarde van vrijheid vloeit daarnaast het belang van het bestaan van een staatsvrije sfeer voort. De overheid is door God ingesteld om de samenleving in te richten, het recht te bevorderen en het onrecht te bestraffen. Daarbij gelden de Bijbelse waarden en normen als richtsnoer voor het overheidshandelen.¹⁵ De overheid dient door burgers gehoorzaamd te worden, ook als deze overheid niet christelijk is. Deze ongehoorzaamheid is echter niet onbegrensd: wanneer een overheid haar burgers dwingt tot persoonlijk handelen dat ingaat tegen wat God vraagt, mag een christen deze overheid op dit punt niet gehoorzamen. Uiteindelijk gaan loyaliteit en gehoorzaamheid aan God boven die aan een (nationale) overheid. Hiermee introduceerde het christendom het geweten als een ruimte van het individu, waarop de overheid geen aanspraak mag maken.¹⁶

1.3.3. *Gelijkheid*

Vrijheid en gelijkheid worden vaak in één adem genoemd. Het zijn de twee belangrijkste waarden in het hedendaagse denken. Voor christenen hoeft gelijkheid geen problematische waarde te zijn. Integendeel, want uit het Bijbelse gegeven dat alle mensen door God geschapen zijn, vloeit voort dat alle mensen van gelijke waarde zijn.¹⁷ Dit betekent onder andere dat wetten op iedere burger van toepassing zijn. Discriminatie – het onderscheid maken tussen mensen op basis van kenmerken die in de betreffende situatie niet van belang zijn – strookt niet met een christelijke levensovertuiging.

14. Zie bijvoorbeeld J.S. Mill, *On Liberty* (Londen 1974), 68, 127-128.

15. Deut. 17:18-20; Rom. 13:1-7; 1 Petr. 2:11-18.

16. Hand. 5:29; L. Siedentop, *Inventing the Individual. The Origins of Western Liberalism* (Londen 2015), 67-78; Kop, *Grondrechten*, 234. Zie ook: J.A. Schippers (red.), *Gerechtigheid verhoogt een volk* (Apeldoorn 2017), 237 (aldaar conclusie 4).

17. Zie bijv. 2 Kron. 19:7; Kop, *Grondrechten*, 27, 117.

Het gelijkheidsbeginsel betekent echter niet dat alle verschillen tussen mensen opgeheven of gecompenseerd moeten worden.¹⁸ Toch is dat de (extreme) interpretatie die momenteel vaak aan het gelijkheidsbeginsel wordt gegeven. Bijgevolg wordt bijvoorbeeld de lagere arbeidsparticipatie van vrouwen in de EU gezien als een gevolg van een onwenselijke 'hardnekkige genderkloof'. De onderliggende gedachte is dat mannen en vrouwen pas aan elkaar gelijk zijn wanneer ze evenveel uren werken of een gelijk inkomen hebben.¹⁹ Mensen verschillen echter in gaven en roeping, wat betekent dat er in de samenleving ook verschillen zichtbaar zullen zijn. Dit betekent bijvoorbeeld dat het niet onwenselijk of per definitie 'een stap terug' is wanneer een vrouw haar professionele carrière op een lager pitje zet om fulltime moeder te kunnen zijn. Het erkennen van de diversiteit en verscheidenheid aan gaven die er in de samenleving zijn, kan de soms krampachtige focus op de representatie van minderheden in bepaalde functies relativeren.

Ook bij de toepassing van het gelijkheidsbeginsel wordt het autonome individu vaak vooropgesteld, wat ten koste gaat van de vrijheid van gemeenschappen en verenigingen om zich volgens de eigen levensbeschouwelijke identiteit in te richten. Het gelijkheidsbeginsel wordt foutief – namelijk: zonder matiging – toegepast wanneer hierdoor de vrijheid van gemeenschappen wordt ingeperkt of hun identiteit aangetast. Fundamenteel blijft dat alle mensen, van welk geslacht, of van welke maatschappelijke status of etnische afkomst dan ook, van gelijke waarde zijn.

1.3.4. *Recht en rechtsstaat*

Voor de invulling van recht en rechtvaardigheid biedt de Bijbel morele normen die voor alle mensen gelden, en iedereen ten voordeel

18. Zie J.D.J. Buve, *God in de democratie* (Deventer 2021), 28-35.

19. Zie: https://eige.europa.eu/sites/default/files/documents/2017.2083_mh-0217178nln_pdfweb_20171130122531.pdf, laatst geraadpleegd op 14 maart 2024.

strekken.²⁰ Rechtvaardigheid kent in de Bijbel een sterke sociale component in het opkomen voor de zwakkeren en beschermen van kwetsbaren. Maar ze is meer dan dat: uiteindelijk gaat het om het erkennen van God en Zijn geboden als de bron en norm van alle recht.²¹

Wat betreft de rechtsstaat komt de gedachte dat de overheidsmacht aan grenzen gebonden moet zijn al voor in de boeken van Mozes.²² In de Middeleeuwen wezen christelijke theologen en rechtsgeleerden de koningen op hun hoge taken, waarover ze eens verantwoording zouden moeten afleggen aan God.²³

De invulling van het recht behoort dus niet afhankelijk te zijn van de veranderlijke wil van de machthebbers of van een wisselende meerderheid van de bevolking. De soevereiniteit van het recht begrenst de volkssoevereiniteit en de individuele soevereiniteit. Volksinvloed in het openbaar bestuur is niet on-Bijbels.²⁴ Maar zoals in het voorgaande al bleek: wat het volk wil, dient onderworpen te zijn aan wat recht(vaardig) is. Het recht gaat vooraf aan de democratie, in plaats van dat (de meerderheid van) het volk bepaalt wat de inhoud van het recht is. Dat laatste kan juist leiden tot tirannie of willekeur.

1.4. De christelijke wortels van liberale ideeën

In de voorgaande paragraaf is gesteld dat de genoemde Europese waarden schatplichtig zijn aan het christendom. In de (recente) wetenschappelijke literatuur hebben meerdere auteurs gewezen op de

20. Pred. 12:13-14.

21. C.A. Everse (red.), *Recht omarmen. Christelijke politiek in de strijd tegen onrecht en armoede* (Apeldoorn 2016); Rouwendal, *Europa*, 45.

22. Zie bijv. Deut. 17:14-20; Siedentop, *Inventing*, 51-78.

23. Siedentop, *Inventing*, 208-221; Zie ook E. Kantorowicz, *The King's Two Bodies. A Study in Medieval Political Theology* (Princeton 2016), 87-192.

24. J.A. Schippers, 'Deelname aan democratie stoelt op Bijbel', *Reformatorisch Dagblad*, 14 januari 2022.

vormende rol van het christendom in het ontstaan van de Europese cultuur, de mensenrechten, democratie en rechtsstaat.²⁵

Zo laat de Britse filosoof Larry Siedentop duidelijk zien dat de Bijbel ideeën over de gelijkwaardigheid van man en vrouw introduceerde die in de toenmalige cultuur radicaal vernieuwend waren. Dat geldt ook voor de gewetensvrijheid: het idee dat er een domein van de mens is waarop de overheid of de rest van de samenleving geen aanspraak kan en mag maken, al blijft een mens wel geroepen om zich daarover naar God en mensen te verantwoorden.²⁶

In de loop van de geschiedenis zijn de ideeën over de inherente waardigheid van de mens en de gelijkheid en vrijheid die daaruit voortvloeien, losgemaakt van hun christelijke oorsprong. Vrijheid en gelijkheid werden nog wel benadrukt, maar los van de richting die het christelijk geloof voor de invulling daarvan geeft. Vrijheid en gelijkheid resulteerden zo vooral in ongebondenheid en individualisme.²⁷ Voorvechters van het liberalisme stellen soms dat het positief is dat het liberalisme geen gezamenlijke moraal voor de politieke gemeenschap veronderstelt.²⁸ Echter, zonder de erkenning van het normerende karakter van de Bijbelse grond van deze waarden, verliezen ze hun inhoud en betekenis. De mens is uiteindelijk niet zijn eigen wetgever. Dan gaat immers al gauw het recht van de sterkste de doorslag geven. Dat het liberalisme dit ontkent, betekent dat het uiteindelijk geen duurzame basis voor een staatkundige ordening kan bieden. Onder schrijvers en politici is hiervoor steeds meer oog,

25. De bekendste voorbeelden zijn: Siedentop, *Inventing* en Brague, *Europa*.

26. Zie A.A. Kluvel, *Gewetensvrijheid in het geding* (Apeldoorn 2017), 72-75. 'De bereidheid tot verantwoording zou een uitgangspunt kunnen zijn voor het bepalen of een beroep op de gewetensvrijheid in een bepaalde context kan worden gerespecteerd.' Aldaar, 74.

27. Siedentop, *Inventing*, 337-338.

28. Zoals de bekende denker Francis Fukuyama in zijn *Liberalism and its Discontents* (Londen 2022), 120-121.

getuige onder andere de recente opkomst van het postliberalisme.²⁹ Uiteindelijk kan een democratie pas goed functioneren voor mens en schepping wanneer daarin de morele waarden en normen van het christelijk geloof worden erkend.³⁰

Wat betekenen deze waarden vanuit hun christelijke invulling nu met betrekking tot de verschillende beleidsterreinen waarmee de Europese Unie zich bezighoudt?

1.5. Toepassing op verschillende beleidsterreinen

1.5.1. De vormgeving van de Europese Unie

Historisch gezien hebben de Europese landen dezelfde culturele wortels. Toch bestaan er grote verschillen tussen de Europese staten. Dat blijkt alleen al uit de verschillende talen en culturele gebruiken. De variaties in geografische ligging, landschap, klimatologische omstandigheden en staatkundige geschiedenis verdienen respect en waardering. Deze veelzijdigheid maakt Europa aantrekkelijk en is positief te waarderen. De Europese politieke samenwerking vergt een zekere mate van eenheid om effectief te kunnen zijn, zeker tegenover grootmachten als China, India en Rusland. Maar deze eenheid moet geen uniformiteit worden waarin alle nationale verschillen uitgewist worden. Niet voor niets noemde Abraham Kuyper 'eenvormigheid' de vloek van het moderne leven.³¹ Dit was ook het inzicht van de antirevolutionaire denker Groen van Prinsterer, die boven

29. P. Overeem & H.M. ten Napel, *Het radicale midden overzee. Verkenningen van het postliberalisme* (Utrecht 2021). Voor een andere kritiek op het liberalisme zie o.a. P. Deneen, *Why Liberalism Failed* (Londen 2018).

30. Ook de bekende schrijver Alexis de Tocqueville zag dit zo. Zie M. Sommer, *De kleine Tocqueville. Zonder burgers geen democratie* (Amsterdam 2019), 17; de bekende VVD-politicus Frits Bolkestein onderkende dit eveneens, zie o.a. J.L. Heldring, 'Het liberalisme als koekoek', *NRC Handelsblad* 28 juni 1996.

31. Rouwendal, *Europa*, 48-49; A. Kuyper, *Eenvormigheid, de vloek van het moderne leven* (Amsterdam 1870).

dit hoofdstuk wordt geciteerd.³² Later sprak Kuyper over 'soevereiniteit in eigen kring'. Ieder terrein van het leven ('levenskring') heeft zijn eigen onafhankelijk gezag, en valt niet onder het gezag van een andere levenskring. Voorbeelden van levenskringen zijn het gezin, de economie, het onderwijs en de kerk. Toegepast op de Europese Unie betekent dit dat de Europese overheid haar bevoegdheden niet oeverloos kan uitbreiden op steeds meer beleidsterreinen. Dit brengt niet alleen de soevereiniteit maar ook de eigenheid van de lidstaten in gevaar. Uit de positieve waardering van deze nationale identiteit vloeit het zogenaamde subsidiariteitsbeginsel voort: alleen die zaken moeten op EU-niveau geregeld worden die niet door de individuele lidstaten zelf gedaan kunnen worden.

1.5.2. Huwelijk en gezin

Vanuit de christelijke traditie is, op basis van de Bijbel, het klassieke gezin bestaande uit een man en een vrouw met hun kinderen terecht aangewezen als een steunpilaar van de samenleving.³³ Voor een samenleving is het van grote waarde dat haar toekomstige burgers opgroeien in een stabiele omgeving, waarin waarden als liefde en trouw tot uiting komen. Wanneer het huwelijk echter vooral gezien wordt als een contractuele afspraak tussen twee partners, waaraan eenvoudig (dus ook eenzijdig) een einde gemaakt kan worden, ondermijnt dat de samenleving.³⁴ Op grond van het subsidiariteitsbeginsel horen discussies en wetgeving over het al dan niet erkennen van niet-traditionele gezinsvormen thuis in de parlementen van de lidstaten. Zoals in hoofdstuk 2 zal blijken, is dat in de huidige EU beslist geen vanzelfsprekendheid.

32. J.P. Bijl, *Een Europese antirevolutionair. Het Europeabeeld van Groen van Prinsterer in tekst en context* (Amsterdam 2011), 50-51, 115-117, 546.

33. Zie bijv. Mark. 10:6-8 en Ps. 127:3.

34. G. Kuby, *De seksuele revolutie* (Groningen 2018), o.a. 354-355; H.J. Hooglander e.a., *Goedgezinde politiek. Nederlands gezinsbeleid in Europees perspectief* (Gouda 2006), 69-70.

1.5.3. 'Bestuurscultuur'

Juist vanwege het menselijke tekort, de geneigdheid tot het kwade, is het goed om de overheidsmacht zoveel mogelijk te spreiden en te begrenzen. Sinds de zondeval zijn mensen immers geneigd tot egoïsme en zelfgenoegzaamheid. De verleiding is groot om een machtige en verantwoordelijke positie te misbruiken voor het eigenbelang. Het begrenzen en verdelen van de overheidsmacht over meerdere instanties verkleint het risico van machtsmisbruik.³⁵ Onder andere als gevolg van de globalisering zijn er inmiddels zoveel connecties tussen landen dat internationale politieke samenwerking op terreinen zoals cybercriminaliteit, migratie en milieubeleid noodzakelijk is om wetgeving effectief tot gelding te kunnen brengen. Vanuit het beginsel van machtscheiding blijft het echter belangrijk dat bevoegdheden van de EU-instellingen niet omvangrijker zijn dan strikt nodig. Dit beginsel van proportionaliteit is ook in de EU-verdragen opgenomen.

Om dezelfde reden moet ook gewaakt worden voor een eenzijdige focus op bestuurlijke efficiëntie. Het besturen van een land of een internationaal samenwerkingsverband van landen is fundamenteel anders dan het leiden van een bedrijf of een multinational. Europa is geen BV die, door middel van centralisatie en technocratie, steeds efficiënter bestuurd moet worden. Er kan alleen recht gedaan worden aan de historische en culturele diversiteit van de lidstaten wanneer zij ook voldoende in de melk te brokken hebben. Daarnaast is het belangrijk om transparant te zijn over het mensbeeld en de morele opvattingen die aan beleidskeuzes ten grondslag liggen. Het (neo)liberale denken met zijn nadruk op economische doelmatigheid, is zeker niet neutraal. Ook is politiek niet (alleen) een kwestie van het oplossen van problemen door managers, maar iedere politicus en bestuurder gaat uit van een visie op wat het goede leven is en hoe die in de maat-

35. C.S. Lewis schreef bijvoorbeeld dat hij voor de democratie was omdat hij in de zondeval geloofde. C.S. Lewis, 'Equality', in *Essay Collection and Other Short Pieces* (Londen 2000), 666.

schappelijke ordening gestalte kan krijgen. Op dit punt roeit de SGP met haar christelijke overtuiging tegen de politieke hoofdstroom in. In hoofdstuk 3 gaat prof. dr. Arwin van Buuren in op de vraag hoe een ongewenste centralisatie en machtsconcentratie voorkomen kan worden. Wat is een goede ‘bestuurscultuur’ voor de EU? Daarnaast stelt de moderne technologie overheden meer dan ooit in staat om burgers te controleren en te surveilleren. Wat betekent dit voor de wenselijkheid van de digitale euro en de Europese digitale identiteit (eID)? Over die vraag schrijft Pieter Beens in hoofdstuk 8.

1.5.4. Asiel en migratie

Gastvrijheid betonen aan vreemdelingen is in de Bijbel een veelvoorkomende en belangrijke deugd.³⁶ Dat neemt niet weg dat het asiel- en migratiebeleid naast barmhartig richting hulpbehoevenden, ook rechtvaardig en realistisch dient te zijn. Dit betekent dat er ook terdege rekening gehouden moet worden met de draagkracht van de ontvangende samenlevingen. Europa is een welvarend continent, maar kan simpelweg niet iedereen opvangen die in Europa zou willen komen wonen. In hoofdstuk 4 wordt vanuit deze principiële noties en praktische overwegingen een alternatief voor het huidige Europese asiel- en migratiebeleid geschetst.

1.5.5. Economie en eurozone

De Bijbelse normering van de menselijke vrijheid biedt op economisch terrein geen ruimte voor een onbegrensd streven naar vergroting van productie, consumptie en winst. Het tiende gebod luidt immers niet voor niets: ‘Gij zult niet begeren.’ Economische groei mag daarom zeker niet de enige parameter zijn waaraan politici het succes van hun beleid afmeten. De christelijke traditie wijst juist ook op een morele waarde als matigheid en het belang van rust voor mens, maatschappij en milieu. Rust is een belangrijke voorwaarde

36. Zie bijv. Deut. 10:17-19.

voor werkelijke beschaving.³⁷ In de samenleving is veel meer van belang dan alleen doelmatigheid, een gedachte van de econoom Adam Smith die helaas vaak wordt vergeten.³⁸ Een goede werking van de interne markt is daarom niet mogelijk door alleen het vrije verkeer van goederen, diensten, kapitaal en personen te waarborgen. Vrijheid dient gelijk op te gaan met verantwoordelijkheid voor het in acht nemen van waarden als gerechtigheid, gematigdheid, rentmeesterschap en het koesteren van vitale verbanden in de samenleving, zoals gezinnen, families, kerkgemeenschappen en verenigingen.

Aanvankelijk werd de EU opgericht als een samenwerkingsverband van zelfstandige staten voor de sectoren van kolen en staal (1952), waaraan enige jaren later atoomenergie, handel en economie (1958) zijn toegevoegd. Inmiddels blijkt er, onder andere via de Economische en Monetaire Unie, ook een sterk streven te zijn om de economieën van de lidstaten hechter aan elkaar te verbinden en op termijn helemaal gelijk te trekken. Is dit echter wel realistisch? Er bestaan grote verschillen tussen de verschillende Europese economieën. Deze verschillen zijn alleen weg te werken met een dwang tot uniformiteit, wat geen recht doet aan de diversiteit tussen de landen, ook op economisch terrein. Hoofdstuk 5 gaat in op de toekomst van de Eurozone, aan de hand van een interview met prof. dr. L. Hoogduin.

1.5.6. Geopolitiek

De verschrikkingen van de Eerste en Tweede Wereldoorlog waren een belangrijke drijfveer voor de oprichting van de Europese Unie. Door de onderlinge samenwerking tussen zelfstandige Europese staten te versterken, zouden toekomstige bedreigingen van de (Europese) vrede makkelijker weerstaan kunnen worden. In de

37. Zie bijv. J. Pieper, *Rust en beschaving* (Soesterberg 2003).

38. Zie hoofdstuk 7 'Economische ordening' in: R. Heij, *Politiek met de Bijbel* (Apeldoorn 2017), m.n. 102-103.

hedendaagse internationale machtsverhoudingen is er reden om als Europese staten op sommige terreinen samen op te trekken; zo staat Europa als blok bijvoorbeeld sterker tegenover China en Rusland.

Tegelijkertijd gaat het grondig mis wanneer EU-politici en ambtenaren ernaar streven om met behulp van de Europese macht en rijkdom de rest van de wereld te bekeren tot het liberaal-progressieve wereldbeeld. Het is goed om wereldwijd op te komen voor democratie en mensenrechten – denk bijvoorbeeld aan het opkomen voor godsdienstvrijheid en het aan de kaak stellen van christenvervolgging – maar de Europese Unie behoort geen lobbyorganisatie voor progressieve belangen te zijn. Arjen Klein omschrijft in hoofdstuk 6 de geopolitieke positie van de Europese Unie en het beleid dat op dit terrein gevoerd moet worden.

1.5.7. Klimaat en energievoorziening

Ook op het gebied van klimaat en milieu biedt de christelijke traditie duidelijke kaders. De scheppingsopdracht spreekt met twee woorden: bouwen én bewaren van de aarde.³⁹ Uit het rentmeesterschap dat God aan de mens heeft opgedragen, volgt dat de schepping niet uitgeput mag worden voor menselijk gewin. Ook hier zijn matigheid en soberheid op hun plaats, in plaats van een alsmaar doorgaand streven naar meer consumptie en productie.⁴⁰ Naast de ontwikkeling van een duurzame energievoorziening is de reductie van de energievraag noodzakelijk om binnen de kaders van het rentmeesterschap in de behoeften van de toenemende wereldbevolking te kunnen voorzien. Bovendien is het belangrijk dat het beleid uitvoerbaar is. Aan de ene kant is het goed om ambitieuze stippen op de horizon te zetten, zodat we niet te gemakkelijk ons rentmeesterschap negeren. Aan de andere kant werkt het contraproductief

39. Gen. 2:15.

40. Zie bijv. Calvijn, *Institutie* boek III, hoofdstuk 7 paragraaf 3.

om onhaalbare doelstellingen in de wet vast te leggen. Dit leidt tot ad-hocbeleid met allerlei noodmaatregelen die nodig zijn om de eenmaal vastgestelde doelstellingen te halen, dupeert bepaalde sectoren en ondermijnt het draagvlak voor het beleid. In hoofdstuk 7 bespreekt Pieter Meijers hoe een Europees klimaat- en energiebeleid eruitziet dat aan deze voorwaarden voldoet.

1.5.8. Medische ethiek

Uit de christelijke interpretatie van menselijke waardigheid en vrijheid vloeit voort dat de menselijke zelfbeschikking begrensd en relatief van aard is. Concreet betekent dit bijvoorbeeld dat abortus geen mensenrecht kan zijn. Hieruit spreekt een eenzijdige nadruk op menselijke autonomie die tekortdoet aan de menselijke waardigheid en aan de beschermwaardigheid van alle menselijk leven. Ook op het gebied van transgender- en lhbtv-vraagstukken geldt dat de Bijbel uitgangspunt en norm moet blijven. Dit sluit compassie met kwetsbare mensen niet uit, integendeel. Maar het betekent ook dat de werkelijkheid zoals die door God geschapen is, leidend blijft.⁴¹ De SGP staat daarom terughoudend ten opzichte van technieken die vergaand ingrijpen in de natuur, zoals genetische modificatie, ook al omdat niet alle consequenties hiervan zijn te overzien.⁴² In hoofdstuk 9 gaat Bert-Jan Ruissen onder andere in op het pro-life-standpunt van de SGP.

1.6. Tot slot: SGP boort de bronwel aan

In dit hoofdstuk is verwezen naar de christelijke traditie die een groot deel van de Europese geschiedenis gestempeld heeft. Is de inzet van staatkundig gereformeerden in Europa erop gericht om dit

41. J.A. Schippers (red.), *Gendergelijkheid. Transgenderpersonen tussen ideologie en compassie* (Apeldoorn 2021), 114-182.

42. Zie verder o.a. T. Boer, E. van Hoek & D. Mul (red.), *Geboren, niet gemaakt; Reflecties op het levensbegin* (Amersfoort 2020).

christelijke verleden zoveel mogelijk te redden en zo mogelijk zelfs te streven naar een herkerstening van Europa? Ja en nee. De filosoof Rémi Brague wijst erop dat de christelijke beschaving van Europa is opgebouwd door mensen die allereerst bezig waren met het serieus nemen van de boodschap van het Evangelie in het dagelijks leven. Zij hadden geen bijbedoelingen, het ging hun niet om het bijdragen aan een groots beschavingsproject. Paradoxaal genoeg is het juist deze belangeloosheid die van het christelijk geloof zo'n vormende kracht deed uitgaan.⁴³

Is het dan verkeerd om te streven naar hernieuwde erkenning van God en Zijn geboden als norm voor de inrichting van de Europese samenleving? Nee, maar de participatie van de SGP in de Europese politiek is nadrukkelijk niet bedoeld als deelname aan een cultuuroorlog. Als ware het een wanhoopspoging om met politieke middelen proberen te 'redden wat er te redden valt'. Uitgerekend de liberale filosofe Hannah Arendt (1906-1975) laat zien dat het onjuist is om te denken dat er een 'wet van de vooruitgang' in de geschiedenis is die de mens voorschrijft hoe hij moet denken en handelen. Om die reden is het onjuist om de christelijke levensbeschouwing af te doen als 'achterhaald' en 'niet meer van deze tijd'. Juist omdat er geen 'wet van de geschiedenis' is die bepaalt wat mensen moeten denken en zeggen, kunnen (politieke) veranderingen plaatsvinden.⁴⁴ In dit opzicht biedt het christendom een beduidend grotere vrijheid dan het socialisme en het liberalisme, omdat het de praktische vormgeving van idealen in grote mate overlaat aan mensen en gemeenschappen, met erkenning van al hun culturele variaties. Een pleidooi voor het aanboren van de bronnen, het herstellen van de verbinding tussen de waarden en normen van Europa en hun christelijke oorsprong, betekent zeker niet dat Europa geheel andere waarden zou moeten krijgen of terug zou moeten naar

43. Brague, *Europa*, 164-167.

44. H. Arendt, 'What is Freedom?', in: *The Portable Hannah Arendt* (New York 2000), 438-461.

de situatie zoals die was in het verleden. Wel zal dit ertoe leiden dat de richting of oriëntatie van het Europees beleid fundamenteel wijzigt.

De Bijbel biedt een nog krachtiger reden om te blijven wijzen op het heilzame karakter van de christelijke waarden en normen voor het geheel van de Europese samenleving. Daden en woorden die op het eerste gezicht van beperkte betekenis lijken, kunnen op langere termijn grote gevolgen hebben. Ergens rond het jaar 48 was er immers 'maar' een klein groepje mensen dat de oversteek naar Macedonië maakte om in Europa het Evangelie te brengen.⁴⁵ Ook wanneer de politieke omstandigheden ongunstig lijken, blijft gelden wat Groen van Prinsterer ooit schreef: 'Er ligt ook nu in de vrijmoedige belijdenis van uw overtuiging een vermogen, waarvan de werking alleen aan Hem, Die de groei geeft, bekend is.'⁴⁶

45. Hand. 16:9-10.

46. G. Groen van Prinsterer (red. A. Kuiper & R. Kuiper), *Ongeloof en Revolutie* (Barneveld 2011), 389.